

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію Заремби-Косович Ганни Романівни на тему «Специфіка уявлень про соціальну справедливість серед українських трудових мігрантів»,

поданої на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

Актуальність теми. В умовах переходу до соціально орієнтованої ринкової економіки та побудови суверенної держави українське суспільство витримує перевірку на міцність демократичних принципів, зокрема справедливості. Однак, наявність політичних протиріч, недосконалість законодавчої системи, невідпрацьованість дієвого механізму соціальної та економічної підтримки значно стримує реалізацію принципу соціальної справедливості у різних сферах суспільного життя. Питання соціальної справедливості є досить актуальним сьогодні, коли в масовій свідомості відбувається зміна цінностей орієнтацій, соціальних вподобань та, як наслідок, поведінкових моделей.

Справедливість є поняттям моральної свідомості та одним із принципів, що регулює взаємовідносини між людьми з приводу розподілу (перерозподілу) соціальних цінностей, а з етичної – категорією, яка характеризує загальне співвідношення цінностей і конкретний розподіл їх між суб'єктами, визначає міру, співрозмірність, відповідність між правами і обов'язками людей, заслугами і їх визнанням, злочинними діями і покаранням. Уявлення про справедливість і несправедливість впливає на життя людини, визначає її вибір, впливає на стиль життя, діяльність, інтереси. Відтак для сучасної науки розуміння цієї проблеми та пошук шляхів оптимізації стосунків людини і суспільства є актуальною проблемою.

Питання соціальної та моральної справедливості особливо загострюються в перехідні періоди розвитку суспільства, коли руйнуються одні традиції і тенденції і виникають інші. Категорія наповнюється новим змістом і потребує осмислення. Феномен справедливості є виключно складним та багаторівневим явищем, значення якого виявляється фактично в усіх сферах нашого життя, тому різноманітні наукові дисципліни – філософія, юриспруденція, соціологія, психологія, етнологія, політологія, економіка, – всі в тій чи іншій мірі займаються проблемою справедливості, пропонуючи тлумачення категорій соціальної, економічної, правової, етнічної, політичної, історичної справедливості. Як соціальна чеснота справедливість відрізняється від багатьох інших тим, що ступінь відносності її змісту, точніше, конкретно-соціальної мінливості передбачуваних нею критеріїв, набагато вищий. Одним із перших звернув на це увагу Д. Юм, що

зробив висновок про те, що справедливість – «штучна чеснота», тоді як милосердя – «природна».

Справедливість припускає деякий рівень згоди між членами співтовариства щодо принципів, по яких вони живуть. Ці принципи можуть мінятися (стихійно або довільно, за рішенням людей), але конкретне розуміння справедливості залежить від того, які правила і звички встановилися в данному співтоваристві. І оскільки вони встановилися, навіть як неправильні, справедливість вимірюється по них, і порушення цих правил, хай навіть в ім'я відновлення високих стандартів справедливості, може сприйматись як несправедливість. Соціологи не мають єдиної думки щодо розуміння сутності соціальної справедливості. Але найчастіше соціальна справедливість розуміється як прояв порядності у сфері розподілу багатств, благ і доходів між членами суспільства.

Актуальність та складність цього поняття не тільки не вичерпується, але й набуває нового звучання в сучасних умовах, коли людство знаходиться в пошуках нових рішень існуючих соціальних проблем в рамках концепції сталого розвитку суспільства.

В представлений дисертації вирішується заявлена *наукова проблема*, яка полягає в наявності суперечностей між зростанням й поширенням української трудової міграції в країнах Європи та відсутністю наукового знання про зміни в уявленнях про соціальну справедливість, які можуть виникати у представників цієї соціальної групи завдяки тривалому перебуванню в європейських країнах, що і визначає потребу в окресленні специфіки розуміння й інтерпретації соціальної справедливості трудовими мігрантами, що формується під впливом нового досвіду, знань, цінносно-нормативних уявлень, отриманих під час трудової міграції.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. У цілому текст дисертації свідчить про те, що авторка добре розуміється на теорії, методології, методах вивчення проблеми, яку досліджує. Наукові положення, висунуті в даній дисертації, базуються на критичному аналізі як традиційних, так і новітніх наукових підходів до вивчення соціальної справедливості в соціологічному контексті. Адже *метою роботи* було з'ясування характеру формування та функціонування уявлень про соціальну справедливість серед українських трудових мігрантів. Сформульовані автором *завдання роботи* спрямовані на досягнення поставленої мети. Авторка систематизувала напрацювання у науковій літературі, присвячені проблемам соціальної справедливості у міждисциплінарному розрізі (у філософії, політології, юриспруденції, етиці); окреслила особливості теоретико-методологічних підходів у соціології до вивчення соціальної справедливості та критично осмислити їх; проаналізувала наявні соціологічні дослідження проблеми соціальної справедливості в українському суспільстві. Крім цього в роботі авторкою систематизовано теоретичні та емпіричні напрацювання, присвячені вивченню трудової міграції; визначено теоретико-методологічні засади та методи дослідження уявлень про соціальну справедливість серед українських

трудоу мiгрантiв та основнi принципи обгрунтування соцiальної справедливостi та сфери репрезентацiї уявлень про соцiальну справедливість серед українських трудових мiгрантiв.

Проведене авторкою емперичне дослідження, в результаті якого авторка узагальнила особливості формування та обгрунтування уявлень про соціальну справедливість серед українських трудових мiгрантiв, сприятиме тому, що соціологія збагатиться новим баченням сутності і напрямків соціологічного аналізу як феномену соціальної справедливості так і особливостей трудової мiграції в Україні на сучасному етапі.

Слід відмітити, що досягнення поставленої мети і вирішення поставлених завдань вимагало застосування широкої палітри методів дослідження (як загальнонаукових, так і спеціальних) і різних теоретичних підходів. Кожен із методів використано грамотно, що дозволяє стверджувати: отримані результати є достовірними, а висновки достатньо обгрунтованими.

Наукова новизна дисертаційного дослідження визначається тим, що авторкою запропоновано чотирирівневу структуру соціальної справедливості, а саме: соціальна справедливість як цінність соціальних інститутів та суспільств; соціальна справедливість як цінність індивідів, спільнот та суспільств водночас; соціальна справедливість як цінність окремих індивідів; глобальна соціальна справедливість як цінність людства;. Також в дисертаційній роботі визначено специфіку уявлень про справедливість українських трудових мiгрантiв: при обгрунтованні соціальної справедливості ця соціальна група використовує п'ять «чистих» принципів (принцип потреб, принцип індивідуальних внесків та заслуг, принцип дотримання прав та законів, принцип рівності, принцип чеснот) та утворює різні комбінації «множинних» принципів. Авторкою виявлено також, що уявлення про соціальну справедливість українських трудових мiгрантiв є досить схожими із уявленнями українців, які не мали досвіду зовнішньої трудової мiграції і встановлено, що на обгрунтування соціальної справедливості істотно впливають особливості сформованих комунікаційних мереж трудових мiгрантiв, а також, що чим вищим є ступінь довіри до інших, тим толерантнішою є інтерпретація дій цих інших з погляду соціальної справедливості.

Поставлені в дисертаційному дослідженні завдання вирішено. Г.Р.Заремба-Косович *отримала нові науково обгрунтовані результати*, доповнила соціологічне знання доробками з теоретичного та емперичного вивчення феномену соціальної справедливості в контексті стану та тенденцій української трудової мiграції, що може бути використано для розробки стратегії розвитку країни та подолання проблеми трудової мiграції в Україні.

Дисертація Г.Р.Заремби-Косович відповідає профілю спеціалізованої вченої ради Д 26.229.01 Інститута соціології Національної академії наук України, а її зміст – паспорту спеціальності 22.00.04 – «спеціальні та галузеві соціології», оскільки дослідження здійснено за напрямками, що передбачено цим паспортом:

1) вивчення особливостей об'єкта та предмета досліджень спеціальних і галузевих соціологій;

2) вивчення специфічних закономірностей, тенденцій, що виражають і закріплюють відносно постійні зв'язки в соціальних інституціях, групах, організаціях чи способах їх взаємодії;

3) спеціальна чи галузева генералізація та теоретична інтерпретація щодо: поведінки індивідів або соціальних груп і спільнот; продуктів людської соціокультурної діяльності; ціннісних орієнтацій, потреб, інтересів людей; вербальних дій (судження, думки, оцінки тощо).

Дисертаційна робота та автореферат написані відповідним для робіт такого типу науковим стилем; виклад наукових положень та висновків зроблено логічно, грамотно, що забезпечує легкість та доступність сприйняття.

Дисертаційне дослідження складається зі вступу, трьох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел. Текст оформлено відповідно до встановлених вимог, що дозволяє чітко фіксувати новизну підходу авторки до соціологічного аналізу соціальної справедливості. Дисертація грамотно структурована, викладення змісту роботи ведеться професійно, логічно.

У *першому розділі* – «Теоретико-методологічні засади дослідження соціальної справедливості» окреслено стан наукового вивчення соціальної справедливості, основні теоретичні та методологічні підходи у соціології, сучасні уявлення про соціальну справедливість в українському суспільстві.

Автором здійснюється систематизація напрацювань у науковій літературі, присвячених проблемам соціальної справедливості у міждисциплінарному розрізі (п.п.1.1). Другий підрозділ стосується визначення соціальної справедливості у соціології, основних теоретико-методологічних підходів до дослідження поняття, окреслено підходи, які будуть використані у дисертаційній роботі, при інтерпретації отриманих емпіричних даних. Запропоновано власне визначення термінів «уявлення» та «соціальна справедливість». Також розглядаються сучасні уявлення про соціальну справедливість в українському суспільстві. Представлено огляд сучасних емпіричних досліджень соціальної справедливості в українському суспільстві, зокрема, проаналізовано установки українців щодо різних типів та сфер соціальної справедливості розглянуті на мікро-, мезо- та макрорівнях соціологічного знання (п.п.1.3).

Акцентуючи увагу на тому, що соціальна справедливість – багатогранне явище, авторка доходить висновку про необхідність мультипарадигмального розгляду його в межах соціології, використовуючи при цьому три розрізи для теоретико-методологічного аналізу дослідницької категорії: чотирьохрівнева структура соціологічних теорій: мікро, мезо, макро та мега за Смельзером; через парадигмальний поділ соціології запропонований Н. Черниш; з використанням теорій соціальної справедливості: принцип макросправедливості, принцип

мікросправедливості, гібридні принципи соціальної справедливості та в межах гібридних теорій соціальної справедливості (с.40-42).

Опираючись на розглянуті підходи до соціальної справедливості, вроботі авторка пропонує власне визначення цього поняття, а саме: соціальна справедливість – це одна із фундаментальних цінностей, яка наділяється індивідуальним сенсом у процесі міжособистісних відносин, ставлячи моральну та правову вимогу відповідності між практичною роллю різних індивідів (соціальних груп) у житті суспільства та їхнім соціальним становищем, між їхніми правами та обов'язками, внеском та винагородою, злочином й покаранням, заслугами індивідів та їхнім визнанням, здібностями та потребами (с.62).

Другий розділ – «Зовнішня українська трудова міграція: стан, особливості та тенденції» присвячений систематизації теоретичних та емпіричних напрацювань, присвячених трудовій міграції. Зважаючи на міждисциплінарність поняття трудової міграції, у першому підрозділі авторка розглядає його вивчення у демографії, географії, економіці та політології, а також узагальнюючи підходи до розуміння трудової міграції у цих науках, презентує структуру поділу існуючих теорій трудової міграції. Другий підрозділ повністю презентує розуміння трудової міграції в соціології. Авторкою розглянуто структурні, інтерпретативні та інтегральні парадигми до вивчення трудової міграції. А в третьому підрозділі, ґрунтуючись на сучасних емпіричних дослідженнях української трудової міграції, автор формулює особливості соціального капіталу мігрантів, завдяки предствленню їхніх цінностей, світоглядних установок, досвідних практик, моделей інтеграції та налагодженні соціальних зв'язків українських трудових мігрантів у країнах Європейського Союзу.

Заслуговує на увагу влучна думка автора, що саме українські трудові мігранти можуть зайняти ключову позицію у соціальному полі, завдяки наявному соціальному капіталу, формуючи систему диспозицій сприйняття, оцінювання, класифікації та інтеріоризації європейських цінностей, принципів, розумінь соціальної справедливості в українському суспільстві. Таким чином, полегшуючи шлях до євроінтеграції України та українців (с.77). Розглянута авторкою структура поділу теорій трудової міграції дозволила їй визначити основні принципи, навколо яких формуються концепції, наприклад, принцип тривалості трудової міграції, принцип просторовості, принцип мобільності тощо (с. 85). Аналізуючи існуючі підходи до вивчення трудових мігрантів, авторка акцентує увагу на тому, що, останні кілька років з'являються наукові праці, у яких трудова міграція розглядається як соціокультурне явище, і на основі цього робить влучний висновок, що ці дослідження вказують на трансформації ідентичності трудових мігрантів (с.87-89).

При розгляді соціологічних підходів до вивчення трудової міграції, авторка вдало використовує структурний поділ, запропонований соціологами С. Блантером, Е. Нагайцевою та О. Ровенчак (с.89-94). Дуже вдалим та доречним виглядає також використання в дисертації в межах означеної

проблематики теорії залежного розвитку, яка розглядає міжнародну трудову міграцію як негативний ресурс економічного та соціального розвитку для більш бідніших країн та закріплює відсталість та залежність. Адже трудова міграція, як зазначає авторка, порушує налагоджені зв'язки в традиційних спільнотах (до прикладу, сільських), підриваючи економіку, і змушує полишати людей традиційне господарство (с.96-97). Слід погодитися з думкою авторки, яку вона висловлює, аналізуючи сучасні західні підходи до вивчення проблеми, що міграція, поруч із торгівлею, комунікативними технологіями, соціальними мережами, фінансами і туризмом, відзначається серед медіаторів глобалізації, є найважливішим її проявом і формуючим фактором, а змінні хвилі міграції, в тому числі, трудової міграції, з Півдня – на Північ, і зі Сходу – на Захід, ставлять міграцію у перелік головних глобальних проблем (с.102).

Зважаючи на теоретико-методологічні засади дослідження соціальної справедливості, які представлені авторкою у першому розділі, нею запропоновано наступне визначення поняття «зовнішні трудові мігранти», а саме: це індивіди, які перетинають географічний, культурний і/чи політичний кордони, задля трудової діяльності в іншій місцевості, створюючи соціальні поля, де вони підтримують і розвивають множинні відносини – родинні, економічні, професійні, соціальні, політичні, релігійні та ін., які пов'язують між собою суспільства походження, суспільства перебування та ті суспільства, де існують соціальні зв'язки, формуючи диспозиції сприйняття, оцінювання, класифікації та інтеріоризації існуючих норм, цінностей, уявлень тощо (с.105).

У *третьому розділі* «Особливості уявлень про соціальну справедливість в контексті досвіду трудової міграції» представлено особливості уявлень про соціальну справедливість українських трудових мігрантів, зокрема, авторкою здійснений синтез та аналіз принципів обґрунтування соціальної справедливості та соціальної несправедливості у різних сферах соціальної реальності, специфіку процесів формування уявлень про соціальну справедливість та їхнє обґрунтування. Саме тут визначено методологічні засади та методи проведення емпіричного дослідження та аналізу його результатів та обґрунтовано обрані теоретико-методологічні підходи до формування інструментарію дослідження й засад аналізу отриманих даних (п.п.3.1). У другому підрозділі основним завданням авторки було визначення принципів соціальної справедливості (які сформовані відповідно до концепції D. Miller) та сфер репрезентації уявлень про соціальну справедливість (згідно із основними засадами теорії множинності сфер справедливості M. Walzer). Задля кращого розуміння процесів використання тих чи інших принципів соціальної справедливості у різних сферах соціальної реальності, окрему увагу у цьому підрозділі звернено на види та сфери репрезентації уявлень про соціальну несправедливість. Також авторкою пояснено процеси інтеріоризації, формування та обґрунтування уявлень про соціальну справедливість серед українських трудових мігрантів, згідно теоретико-методологічних засад

